

Ertüt ~ Belek SÖZCÜKLERİ ÜZERİNE

Ersin TERES*

ÖZET

Bu makalede Dîvânü Lûgati't-Türk'te rastladığım hediye anlamına gelen *ertüt* (ya da *artut*) ve *belek* sözcükleri üzerinde durdum. *Ertüt* ya da *artut* sözcüğü Eski Uygurca metinlerden beri kullanılagelen bir sözcüktür. Kaşgarlı Mahmud sözcüğü "Emirin huzurunda sunulan at vb. "bir hediye (*hadiyya*)" biçiminde tanımlanmıştır." Daha sonra hediye için kullanılan genel bir ifade olmuştur. İkinci sözcük olan *belek* de Eski Türkçeden beri "hediye" anlamında kullanılan bir sözcüktür, bazı günümüz Türk Dillerinde de yaşamaktadır.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe, Karahanlı Türkçesi, Dîvânü Lûgati't-Türk, Etimoloji.

ON THE WORDS OF *Ertüt~Belek*

ABSTRACT

In this article, we will dwell upon two words in Diwan Lugat et-Turk. These words are *ertüt* or *artut* and *belek*. The meaning of both of them is gift. The former is used as from Old Uigur Textes. Kaşgarlı Mahmud has defined this word as "a gift as a horse which is served in the in the presence of the king or sultan" This word has become a general word for gift. The latter is *belek*. This is used as from Old Turkic. We can note this word in some modern Turkic Language.

Keywords: Old Turkic, Qaraqhanid Turkic, Diwan Lugat et-Turk, Etymology.

Türk dilinin ilk sözlüğü olan Dîvânü Lûgati't-Türk hakkında hacimli hacimsiz pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmaların en önemlilerinden biri de Prof. Dr. Robert Dankoff'un Prof. Dr. James Kelly ile birlikte hazırlayıp yayınladığı Compendium of The Turkic Dialects "Türk Şiveleri Lûgati" adlı Dîvân'ın İngilizce çevirisidir. 1982-1985 yılları arasında 3 cilt olarak yayımlanan bu esirin birinci ve ikinci cildi Dîvânü Lûgati't-Türk'ün çevirisi, üçüncü cildi ise dizin olarak hazırlanmıştır.

Bu eserin ilk iki cildini Türkiye Türkçesine aktarıırken daha sonra üzerinde durmak istediğim pek çok sözcüğü işaretlemiştim. Bu sözcüklerden ikisi hediye anlamında kullanılan *ertüt* ~ *belek* sözcükleridir.

Bu makalede bu iki sözcük üzerinde duracağım. Bunların ilki *ertüt*'tür. Sözcük DLT'de "Emirin huzurunda sunulan at vb. "bir hediye (*hadiyya*)" biçiminde tanımlanmıştır. Kaşgarlı Mahmud daha sonra her hediye için *ertüt* sözcüğünün kullanıldığını ifade etmektedir.

Sözcük *id-* "vermek" ve *kıl-* "vermek" eylemleriyle birlikte *ertüt id-*, *ertüt kıl-* "hediye vermek" biçimlerinde Türk Dilinin tarihi metinlerde görülmektedir.

Ertüt ya da *artut* biçimindeki sözcük, Karahanlı Türkçesi Döneminden önceki Eski Türkçe metinlerinde de görülür. Sözcüğe Eski Uygurca döneminden itibaren rastlamaktayız.

Öz yüklerin açtılar, artutın açuğun ötündiler "kendi yüklerini açtılar ve hediyelerini gösterdiler" (Uig I 6₁₂)

Ertüt sözcüğünün kullanımını daha iyi anlayabilmek amacıyla sözcüğe rastladığımız tarihi metinlerde yer alan şu örneklerle göz atmak faydalı olacaktır.

Ol maña ertüt idişdi "O benimle hediyeleşti (*ahdani wa-inni aydan ahdaytuhu şay*)."

(DLT I: 182)

Koşni konum oğışka

Kılgıl añar ağırlık

Ertüt alıp amungıl

Edgü tavar ugurluk

* Araş. Gör, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fak. Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, e-mail: esogutlu@gmail.com

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

Ey kabilenin onurlu ve saygın kişileri, bir hediye aldığınızda onun karşılığını da hazırlayın. (DLT I: 114)

Sözcük Kutadgu Bilig’de art ünlülü olarak *artut* biçiminde görülmektedir.

Kamug işçi barça köründi kelip
Tapug tozgu birle neş artut kılıp
İşçilerin hepsi gelip göründü,
Hizmet göstererek, armağan verdi.

(Arat 1999: KB. 1769. beyit, s. 194)

Aya til törüt medh ötüngil kanı
Men artut kılavın şahımka anı
Ey dil, medihler yarat ve sun, hani,
Ben onları şahıma armağan edeyim.

(Arat 1951: AH. 41-42. mısralar, s. 44)

Sözcüğün metin içindeki kullanımına baktığımızda genelde hükümdarın verdiği hediyeler ve hükümdara verilen hediyeler için kullanıldığını görürüz. Dîvânü Lûgati’t-Türk’te bu sözcüğün “at” vb hediyeler için de kullanıldığı ifade edilmiştir.

Karahanlı Türkçesinden sonraki dönemlerde de sözcük görülmektedir.

Sözcüğü Harezmi Türkçesi metinlerinden Mukaddimetü’l-Edeb’de *artut* biçiminde geçtiği görülmektedir: *Bu artut / nimetlig kıldı anı, baksiz kıldı, munduz kıldı anı* “bu hediye onu nimetli sahibi yaptı, korkusuz kıldı, onu nimetli kıldı.” (Yüce 1993:35₂₂)

Clauson’a göre, sözcük *ert-* “geçmek, zamanın geçmesi” kökünden gelmiştir. Eylemden ad yapan “(ü)t” eki eklenerek ad yapılmıştır. Clauson bu sözcüğü *ertüt* biçiminde okumuştur. *ert-* “geçmek” eylemine dayandırmıştır. (Clauson 1972: 204b) Klaus Röhnborn ise sözcüğü UW’de *art-* “yüklemek, kaygılanmak” eylemine bağlamıştır. Röhnborn ayrıca sözcüğün AH’da aldığı eke dayanarak *a’lı* biçimde *artut* olduğunu söyler. (UW 1981: 205b).

DTSI’de sözcük *artut* biçiminde ve “*podarok, podnaşenie*: hediye” anlamıyla görülür. (DTSI 1969: 58a). Marcel Erdal, sözcük için UW’deki görüşün doğru olduğu, yani sözcüğün *art-* “bir şeyi bir insana ya da bir hayvanın sırtına yüklemek” eyleminden türediği (*artut < art-ut*) görüşünü kabul etmektedir (Erdal 1991: 314-315)

Semih Tezcan bu sözcükle ilgili şunları ifade eder:

*Sözcük muhtemelen Soğdca metinlerden çevrilen Hıristiyan Uygur metinlerinde 2 kez geçmektedir. Sözcük Soğdca’dan alınan ödünç bir sözcük olarak düşünülebilir. Soğdcada r’t “hediyeye” anlamındadır. Bu İran dillerine ait bir sözcüktür. Eski Hintçe’de ratiḥ’e denk gelir. Avesta’da ra- “müsaade vermek, tahsis etmek” eylemi vardır. Bunun Indogermanic kökü *re-’dir. r’tt, r’t’nin Soğdca çoğul şeklidir. Türkçeye geçtiklerinde başında bir ünlü türemesine uğrayan başka sözcükler de vardır. Örneğin, Sogd. rz’y, Eski Uygurca arzı “aziz” veya Sogd. rtny, Eski Uygurca ärdini “inci” vb. Biz artut’la benzer duruma sahip olan sözcüklere sahibiz. Burada tek zorluk ikinci hecedeki ünlünün nasıl yuvarlaklaşmaya uğradığıdır. Bu da r’nin etkisiyle ortaya çıkan bir dudaksızlaşmayla açıklanabilir. Bu durum Türk dillerinde görülen bir durumdur. Meselâ Eski Uygurca, Karahanlı Türkçesi erkek, Azerbaycan Türkçesi öyeç, Anadolu şivelerinde ögeç “erkek keçi” (Tezcan 1997: 157–164).*

Karahanlı döneminde “hediyeye” için kullanılan bir diğer sözcük, *belek* “hediyeye (*hadıyya*)”dır. Sözcük DLT ve KB’de görülmektedir. *Belek* sözcüğü Eski Türkçe’den Moğolca’ya *beleg* biçiminde geçmiştir ve bazı Türk dillerinde sözcük Moğolcadan tekrar ödünç alınmıştır (Doerfer 1967-75: 883). Sözcük Budist Uygur metinlerinde de *belek ötügüm* “mütevazı hediyem” biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud’da sözcüğün anlamı, “komşular için seyahatten dönüşte getirilen hediye” veya birinin başka bir yere gönderdiği hediye” biçiminde anlamı verilmiştir (DLT I: 385)

15. yüzyılda Çağatayca metinlerde de sözcüğe rastlanmaktadır: Babürname’de sözcük *belek* biçiminde geçer. Osmanlıca metinlerde ise 16. yüzyıla kadar *belek* biçiminde ve “hediyeye” anlamında bu sözcüğe rastlanır.

Clauson’a göre, *belek* sözcüğü *bele-* eyleminden türemiştir. Sözcük tam olarak “paket yapılan bir şey”, pratikte özel bir nedenle birine paketlenip gönderilen “hediyeye” anlamındadır.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*

Sözcük bugün Türk dillerinin Kuzeydoğu ve Kuzeybatı gruplarında yaşamaktadır. Kaz. *büle*, Kırg. *belek* “hediye” (*belek-beçkek*), Radloff, *pelek* (Soy.) “hediye” *pelege* ve *pele* (Kız.) “hediye”, Radloff, *beleh* (Yak.) (Clauson 1972: 338b).

Belek sözcüğünün okunuşuyla ilgili Türkologlar arasında bazı ayrılıklar vardır. Sözcüğünün *belek* mi yoksa *beleg* mi okunacağı tartışmalı bir konudur. Sözcük üzerinde duran bazı Türkologlar okuyuşları şöyledir: Robert Dankoff “beleg” (1985: 70), Atalay “beleg” (1999: 81), Clauson “beleg” (1972:338b), Tietze “belek II” ‘Hediye, düğün hediyesi’ *DS* 609, *TS* 486-487 < ET. *beleg* [*bele-* ‘sarmak, kundaklamak’ eyleminden], Sevortyan (1978 II, 112–113) *belek*, A. von Gabain *belek* ve *bilek* (2000: 267).

Bu konuda bizim görüşümüz /-g/ ile okunan *beleg* biçimlerinin hepsinin, Moğolcada Türkçeden ödünç olarak görülen *beleg*’in tesiriyle olduğudur. Sözcük runik harfli Yenisey Yazıtlarında K² ile *belek* biçiminde geçer. Ayrıca bir kitabın adı, Belek Bitig’dir (Doerfer Armağanı). Yukarıda da söylediğimiz gibi Türk dillerindeki /-k/’li okuyuşlar Eski Türkçe’den gelmekte, /-g/’liler ise Moğolca’nın tesiriyle ortaya çıkmaktadır.

Bilek biçimi için bkz. Radloff, *bilek* [Çağ.] (1911: 1762) ve *pilek* [Bar.] “hediye.” (1911: 1338).

DLT’deki biçimde sözcüğün aslında *belek* olup, bundan *e/i* değişmesi ile *bilek* ve yuvarlaklaşma sonucunda *bölek* şeklini aldığı düşünülebilir.

Belek sözcüğünün *belekle-* “armağan kılmak, hediye vermek” *bölekleş-* “karşılıklı hediye vermek” şeklinde eylem olarak da geçtiği görülmektedir. (DLT III: 340–12, 307–17, 340–10, 340–12)

Bölek ırdım anı şahımka men ök
Havadarlıkımı tükel bilsü tēp
 Ben onu şâhıma, bağlılığımın bir
 Nişanesi olsun diye, hediye gönderdim.
 (Arat 1951: AH. 79-80. mısralar, s. 47)

Bu sözcük DLT’de özel bir nedenle birine paketlenip gönderilen “hediye” anlamında kullanılırken, AH’de yine hükümdara gönderilen özel bir hediye anlamında kullanılmıştır.

Kısaltmalar

AH	Atabetü’l Hakayık
Bar.	Baraba Tatarcası
Çağ.	Çağatayca
DLT	Dîvânü Lûgati’t-Türk
DS	Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü
ET	Eski Türkçe
Kaz.	Kazakça
KB	Kutadgu Bilig
Kırg.	Kırgızca
Kız.	Kızıl Diyalekti
Moğ.	Moğolca
Soy.	Soyotça
TS	Türkçe Sözlük
TT	Türkiye Türkçesi
Uig.	Uigurica
Yak.	Yakutça

KAYNAKÇA

- Atalay, Besim, *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi*, I 1939, II 1940, III 1941, IV Dizin “Endeks”, TDK, Ankara 1943, (1991³).
- Arat, Reşit Rahmeti, *Kutadgu Bilig, I, Metin*, TDK, İstanbul 1947 (Ankara 1999⁴); *II, Tercüme*, TTK, Ankara 1959 (1995⁵); III, İndeks, Yay. K. Eraslan, O. F.Sertkaya, N. Yüce, TKAE, İstanbul 1979.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 3/1 Winter 2008*

- Arat, Reşit Rahmeti, *Atabetü'l-Hakayık*, TDK, İstanbul 1951.
- Clauson, Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford University Press, London 1972.
- Dankoff, Robert [with James Kelly], Mahmud al-Kaşşari, *Compendium of the Turkic Dialects* (Diwan Luyat at-Turk). I-III, 1982, 1984, 1985.
- Doerfer, Gerhard, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Wiesbaden 1963, 1965, 1967, 1975.
- Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*. I-II, Wiesbaden 1991.
- Gabain, Annemarie von, *Alttürkische Grammatik*, Leipzig 1941 (1950², 1974³). [Eski Türkçenin Grameri, çev. Mehmet Akalın, TDK, Ankara 1988 (2000³)].
- Nadaleyaev, V. M., vs., *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Nauka, Leningrad 1969.
- Radloff, Wilhelm, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, Sanktpeterburg, I: 1893; II: 1899; III: 1905; IV: 1911 (I-IV Leiden 1960; Moskva I. ½-IV. ½ 1963).
- Räsänen, Martti, *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*, Helsinki 1969.
- Röhnborn, K., *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, I (a-agrıg), Wiesbaden 1977.
- Röhnborn, K., *Uigurisches Wörterbuch*, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, III (anta-asanke), Wiesbaden 1981.
- Sevortyan, E.V., *Etimologičeskiy slovar' tyurkskix yazıkov*. I-IV, Moskva 1974–2003 →.
- Tezcan, Semih, Additional Iranian Loan-Words in Early Turkic Languages, *Türk Dilleri Araştırmaları*, Simurg Yayınları, Ankara 1997, s. 157–164.
- Tietze, Andreas, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı I. Cilt A-E*, Simurg Yay, İstanbul-Wien 2002.
- Yüce, Nuri, *Mukaddimetü'l-Edeb (Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks)*, Ankara, TDK 1993.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 3/1 Winter 2008*